

СРЕДЊОВЕКОВНИ ЕНКОЛПИОН ИЗ КРВАВИЦЕ КОД КРУШЕВЦА

Категорија чланка: оригинални научни рад

Апстракт: У парохијском дому Цркве Св. великомученице Марине у селу Крвавица код Крушевца чува се мањи бронзани крст са урезаном представом светитеља. Пронађен је приликом копања темеља за подизање цркве почетком '90-их година прошлог века на месту на ком се претпоставља да је у прошлости постојао сакрални објекат. Пронађени крст представља аверсни део енколпиона из периода XI–XII века. Налаз карактерише урезана представа Св. Козме која га чини јединственим примерком међу крстовима – реликвијарима са представама светитеља на ширем простору. Приликом изградње цркве, поред крста, откривено је и неколико гробова који сугеришу постојање средњовековне некрополе. Сам налаз енколпиона представља значајан хронолошки индикатор за датовање некрополе или једне њене фазе.

Кључне речи: енколпион, XI–XII век, Св. Козма, некропола, Крушевац.

Након сазнања о постојању налаза који до сада није био познат научној јавности, директним увидом смо закључили да се ради о средњовековној материјалној заоставштини. С обзиром на то да је веома мали број оваквих примерака откривен на територији Србије, као и на његову реткост и иконографску специфичност у ширем окружењу, сматрали смо да је потребно предмет представити у стручној литератури.¹

Приликом копања темеља за изградњу Цркве Св. великомученице Марине почетком '90-их година XX века у насељу Крвавица, које се налази на око 10 км северозападно од Крушевца, пронађен је један бронзани крст мањих димензија. Он се данас чува у сеоском парохијском дому и представља предмет поштовања локалног становништва.

На почетку истичемо да пронађени енколпион, који припада категорији предмета личне побожности (Шпехар 2012: 207; Шпехар 2017: 193–196), није очуван у целости, већ само његова аверсна страна (сл. 1). Крст је израђен од бронзе у техници ливења, димензија 7,6 x 5,2 цм и дебљине 0,4 цм. По форми припада латинском крсту са „капљичним” испустима на ивицама кракова. На горњем делу вертикалног крака налази се вертикално постављена алка за качење. Једна мања перфорација кружног облика је изведена у десном углу доњег крака.² Техником урезивања је на средишњем делу крста представљен светитељ. Приметно је да се ради о млађој особи, обученој у хитон са фелоном (?) и приказаној у ставу искорака десном ногом. Глава светитеља је окружена нимбом, без браде, са наглашеним ушима, обрвама, нешто ширим носем и са кратком косом. Уочава се да у левој руци држи свитак, док десном, највероватније, благосиља. Не запажа се сасвим јасно постојање омофора. Са обе стране представе налазе се урезана слова. На десном

1 Налаз је обрађен и објављен уз сагласност надлежног пароха, на чему му овом приликом срдачно захваљујемо.

2 Оријентацију посматрамо из угла носиоца предмета.

1. Аверсни део енколпиона из села Крвавица са представом Св. Козме – спољашња и унутрашња страна
1. Obverse part of the encolpia from the village of Krvavica with the representation of St. Kosmas - outer and inner side

2. Цртеж аверсне стране
2. Sketch of the obverse side

хоризонталном краку крста налази се урезани симбол у виду уписаног слова А (троугла) у кругу, у функцији значења О АΓΙΟΣ, након чега следи текст ΚΟΣ/Μ, где последње слово прелази у доњи ред. На левом краку су урезана слова ΡС (сл. 2).

Предмети у облику латинског крста су у старијој литератури углавном називани сиријски, сиријско-палестински или крстови Свете земље, док се у новијој литератури све чешће користи термин византијски крстови (*ibid.*: 210; *ibid.*: 193 са наведеном литературом). Према подели К. А. Сандина (1992), латински крстови чији се кракови завршавају наглашеним округлим наставцима припадају тзв. капљичастом типу крстова (Sandin 1992: 21, 27).³ На основу категоризације коју је сачинила Љ. Дончева Петкова (2011), фрагментовани енколпион из Крвавице припада двојним крстовима – реликвијарима са правим и раширеним крајевима рамена, и то поткатегорији крстова са урезаним представама светитеља и натписима (Дончева-Петкова 2011: 35, 39, 104–108, Т. XLV–XLIX/202–213). Занимљиво је да је на оваквим крстовима урезивана представа једног светитеља, ког прате два имена, док на примерку из Крвавице то није случај. Урезане представе светитеља, посебно на аверсном делу, код ове врсте енколпиона спадају међу најуспешније и најреалистичније представе. На основу посматрања и увећавања бинокуларним микроскопом, установљено је да је код ове врсте енколпиона урезивање представе и натписа вршено при одливању, а не након тога, што је иначе карактеристично за сиријске енколпионе (*ibid.*: 280, 295).

Најдиректнију типолошку аналогију за енколпион из Крвавице представља налаз крста из војног утврђења у Равни код Бољетина на Дунаву (сл. 3, 5). Пронађени примерак је ливен у бронзи, димензија готово идентичних примерку из Крвавице (7,7 x 5,2 цм).

На једној од страна енколпиона приказан је светитељ, поред кога су уписана на грчком имена Св. Николe (у негативу) и Св. Власија/Василија. Испред њих се налази ознака слова А, односно, троугао унутар круга, истоветан нашем примерку. На другој страни крста из Равне налази се представа светитеља, поред кога се налазе имена светитеља Св. Георгија (Ђорђа) и Св. Димитрија. На основу идентичних аналогија са територије Бугарске (Чангова 1972: 121–122, Fig. 97, 9), примерак из Равне је датован у X–XI век (Ерцеговић-Павловић 1984: 255–257, сл. 2a-b, Т. II-3, 4; Томовић 2001: 334, сл. 14/a,б; Шпехар 2017: 194–196, сл. 46/5), док се у новијој литератури хронолошки опредељује у XI–XII век (Марјановић-Вујовић 1987: 45–46; Шпехар 2012: 209/сл. 2: 2; Špehar i Špehar 2020: 239). Други аналогни примерци потичу углавном са територије данашње Бугарске (сл. 4). Међу сужином енколпиона који припадају групи 1.1.1.2.25.1–2, по Љ. Дончевој-Петковој (2011), посебно се истиче примерак са непознатог локалитета, који на себи такође има изведену представу светитеља са натписима Св. Никола у негативу и Св. Власије, управо као што је случај са једном од страна крста из Равне.⁴ Ова ауторка сматра да ову групу крстова – реликвијара треба одредити у време краја XII века. Њена констатација је првенствено заснована на стратиграфским показатељима и иконографској блискости са појединим боље датованим представама (Миятев 1922: 79/Обр. 66, 86; Дончева-Петкова 2011: 105/Обр. 21/205a, 107–108, 375, 573/Т.XLVII-205a, 574/Т.XLVIII-206a, 207a). Сумирајући претходно, може се нагласити да су бронзани примерци капљичастих крстова израђивани посебно у радионицама Цариграда и Солуна након IX века и иконоклазма, а нарочито у периоду XI–XII века (Sandin 1992: 1, 49; Лупис и Милановић 2018: 111). Скраћеница речи О АΓΙΟΣ, која је приказана у форми

³ Овакав вид крстова је произвођен у Византији у различитим епохама и различитим димензијама, од напрских крстова до великих литијских крстова (Sandin 1992: 1–21; Лупис и Милановић 2018: 109–110).

⁴ Уочава се да је на аналогним примерцима крсту – реликвијару из села Крвавица углавном представљен светитељ, поред кога се налазе натписи Св. Никола и Св. Власије. Познати су и луксузнији примерци из периода X–XI века са представом ових светитеља на аверсној и реверсној страни, попут примерка из Кабинета за медаље Националне библиотеке у Паризу (Durand 1992: 320; Инкова 2011: 26/Обр. VI).

3. Enkolpion sa predstavama svetiteља и натписима из утврђења Равна код Бољетина на Дунаву
3. Encolpia with the representations of saints and inscriptions from the Ravna fortress near Boljetin on the Danube

5. Локалитети у Србији са којих потичу енколпиони капљичастиг типа са представама светитеља
5. Archaeological sites in Serbia from which the encolpias of the tear-shaped type with representations of saints originate

једнакостраничног троугла у кругу или слова А, готово је идентична са осталим аналогним примерцима фрагментованом енколпиону из Крвавице (Дончева-Петкова 2011: 314). На евентуално постојање локалне радионице за израду енколпиона може указивати ортографски неисправни натпис на грчком језику, који се среће на овом примерку. По свему судећи, слово А је у имену овог светитеља замењено словом Р, што може представљати продукт недовољне писмености и непознавања грчког језика од стране локалних мајстора (Марјановић-Вујовић 1987: 22–23; Шпехар 2016: 134; Шпехар 2017: 193). Хронолошки и географски близак, али типолошки различит примерак, пронађен је у утврђењу Укоса у Граду Сталаћу, које је од Крвавице удаљено око 14 км у правцу истока. Ради се о сребрном крстолоком привеску са представом распетог Христа у туници, који је датован у XI–XII век (Рашковић 2011: 9–10; Рашковић 2016: 293, 302/Т. VI-4).⁵

Прегледом релевантне научне литературе нисмо успели да пронађемо одговарајућу аналогију са представом Св. Козме, на коју нас упућује текст угравиран на крсту из Крвавице. Овде се мора узети у обзир нешто нижи степен развитка култа светих врачева Козме и Дамјана у односу на поједине друге светитеље, као и недовољан број публикованих примерака. За сада, овај примерак представља јединствени случај енколпиона са представом Св. Козме на територији Србије и суседних области.⁶ Оно што се може нагласити је то да се Св. Козма јавља на појединим крстовима – реликвијарима, али не као издвојена

представа, већ унутар сложенијег иконографског склопа. Са територије Бугарске потиче пет енколпиона из друге четвртине XIII века. На њима су приказане представе Богородице Оранте и Распећа Христовог са по четири попрсја светитеља на крајевима крста. Текстови на овим крстовима су писани старословенским словима. На њима су са леве и десне стране Богородице приказивани Св. Козма и Дамјан. За примерак из села Обзор може се рећи да поседује најјасније очувани текст. На њему је лево у односу на представу Богородице Оранте приказано попрсје светитеља, поред кога се јасно уочава урезан текст Козма (Дончева-Петкова 2011: 177–178, Обр. 43/622, 421–422, Т. СХХIХ/620а-6, 622).

Наш енколпион је пронађен на месту на коме је у далекој прошлости, према народном предању, постојао сакрални објекат. На њега је први указао С. Мијатовић (1905) у својој студији *Темнић*, где је записао да се уосоју код старог гробља налази *рушевина од неке цркве, где се сад купи сабор о Благој Марији* (Мијатовић 1905: 334). Данас се уз јужну конху нове цркве налази један усправни четворострани стуб од црвенкастог пешчара висине 0,83 м, ширине 0,29 м и дебљине 0,17 цм. Преко њега је хоризонтално положена четвороугаона плоча, чиме је формиран изглед налик на часну трпезу.⁷ На средишњим деловима западне и источне стране стуба налази се по један урезани једнакострани (грчки) крст. Према сведочењу мештана, овај стуб је представљао централно место окупљања мештана пре подизања нове цркве и може се

5 У контексту ближе околине крушевачког краја, може се напоменути да су крстови – привесци из периода XI–XII века пронађени и у околини данашњег Крагујевца (Ђуровић 2012: 51–52).

6 Узевши у обзир да се и на реверсним странама крстова – реликвијара овог типа налази представа светитеља, условно можемо претпоставити да је на недостајућој, реверсној страни крста из Крвавице, био приказан Св. Дамјан.

7 Остаци цркве су забележени и у оближњем насељу Шашиловац, о чему С. Мијатовић (1905) бележи да су остали очувани *темељ и престони камен* (Мијатовић 1905: 335). О евентуалној некрополи око цркве у селу Шашиловац сведоче масивне аморфне камене плоче, које су данас прикупљене и постављене уз североисточни угао црквене порте. Поједини примерци ових плоча су дугачки до 2,3 м и широки 0,80 м.

4. Енколпиони капљичастиг типа са представама светитеља са територије Бугарске и Србије
4. Crosses – reliquaries of the tear-shaped type with representations of saints from the territory of Bulgaria and Serbia

претпоставити да се највероватније ради о остацима архитектуре старијег објекта. У самом насељу, на његовој присојној страни, налазила су се и два старинска гробља, где су по предању сахрањивани „џинови” (Мијатовић 1905: 334; Ветнић 2010: 28). Само насеље Крвавица се у објављеним писаним изворима први пут помиње у „дефтеру за овчарину” из 1595/1596. године (Симоновић 1983: 23).

Налаз средњовековног енколпиона са простора данашње цркве у насељу Крвавица код Крушевца указује на могуће постојање средњовековне некрополе.⁸ С обзиром на то да до сада нису обављена археолошка истраживања на овом месту, не може се извести закључак о томе да ли сакрални објекат потиче из истог периода као и некропола, или је настао у нешто каснијем периоду. Сам крст – реликвијар представља значајан хронолошки показатељ времена могућег коришћења некрополе или једне њене фазе.⁹ Без резултата археолошких истраживања, о томе се за сада не може више рећи. Иако представља случајан налаз без конкретног археолошког контекста, иконографска представа Св. Козме издваја овај предмет као јединствен налаз религијског карактера на централном Балкану.¹⁰

8 Према сведочењу учесника изградње данашње Цркве Св. великомученице Марине, један од гробова је пронађен на месту на коме је касније подигнута чесма, са десне стране улаза у црквену порту.

9 Хронолошки и географски најближа археолошка истраживана некропола из периода XI–XII века налази се на локалитету Конопљара у селу Читлук и удаљена је нешто више од 6 км ваздушном линијом од цркве у селу Крвавица (Трифуновић и др. 1997: 3–20; Берић 2001: 109–116).

10 У оближњем селу Кукљин налази се обновљена црква посвећена Св. врачевима Козми и Дамјану. Удаљена је нешто више од 4 км ваздушном линијом од цркве у Крвавици. О њеној претпостављеној старости нема довољно података, али о њеном настанку у нешто даљој прошлости може сведочити један надгробни споменик који је узидан у југозападни угао наоса. Он представља предмет поштовања и место молитве локалног становништва. Представа Св. Козме са крста из Крвавице и стара црква посвећена Св. Козми и Дамјану у Кукљину могу условно сведочити о постојању култа ових светитеља на крајњим јужним обронцима планине Јухор и рубним деловима старог Левча.

ЛИТЕРАТУРА

Špehar, O. and Špehar, P. 2020
St. George, The Warrior Saint. Architectural, Artistic and Archaeological Traces of Cult in Medieval Serbia, in: *Ruler, State and Church on the Balkans in the Middle Ages I* : in Honour of the 60th Anniversary of Professor Dr. Plamen Pavlov, ur. N. Kanev, Veliko Tarnovo: St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Centre for Medieval Studies, 235–251.

Лупис, В. и Милановић, Љ. 2018
Византијски литијски крст из Жупе дубровачке, *Зборник радова Византолошког института* (Београд) LV: 107–126. (Lupis, V. i Milanović, Lj. 2018, *Vizantijski litijski krst iz Župe dubrovačke, Zbornik radova Vizantološkog instituta* (Beograd) LV: 107–126).

Шпехар, П. 2017
Централни Балкан од 7. до 11. века : Археолошка сведочанства, Београд: IP Booka. (Špehar, P. 2017, *Centralni Balkan od 7. do 11. veka* : Arheološka svedočanstva, Beograd: IP Booka.)

Рашковић, Д. 2016
Налази из рановизантијског и средњовековног периода на налазишту Укоса у Граду Сталаћу, *Гласник Српског археолошког друштва* (Београд) 32: 285–303. (Rašković, D. 2016, *Nalazi iz ranovizantijskog i srednjovekovnog perioda na nalazištu Ukosa u Gradu Stalaču, Glasnik Srpskog arheološkog društva* (Beograd) 32: 285–303).

Шпехар, П. 2016
Предмети приватне побожности и реликвије хришћанског Истока, у: *Византијско наслеђе и српска уметност I. Процеси византинизације и српска археологија*, ур. В. Бикић, Београд: Српски комитет за византологију, ЈП Службени гласник, Византолошки институт САНУ, 133–139. (Špehar, P. 2016, *Predmeti privatne pobožnosti i relikvije hrišćanskog Istoka*, u: *Vizantijsko nasleđe i srpska arheologija*, ur. V. Bikić, Beograd: Srpski komitet za vizantologiju, JP Službeni glasnik, Vizantološki institut SANU, 133–139).

Ђуровић, И. 2012
Средњовековни накит из збирки Народног музеја Крагујевац, Крагујевац: Народно музеј Крагујевац. (Đurović, I. 2012, *Srednjovekovni nakit iz zbirki Narodnog muzeja Kragujevac*, Kragujevac: Narodni muzej Kragujevac).

Шпехар, П. 2012
Лична побожност на подручју Охридске архиепископије у светлу археолошких налаза од XI до XIII века, у: *Византијски свет на Балкану I*, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд: Византолошки институт САНУ, 205–220. (Špehar, P. 2012, *Lična pobožnost na području Ohridske arhiepiskopije u svetlu arheoloških nalaza od XI do XIII veka*, u: *Vizantijski svet na Balkanu I*, ur. B. Krsmanović, Lj. Maksimović, R. Radić, Beograd: Vizantološki institut SANU, 205–220).

- Дончева-Петкова, Л. 2011
Средновековни крџстове-енколпиони от Бџлгария (IX-XIV в.), София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов”. (Doncheva-Petkova, L. 2011, *Srednovekovni krústove-enkolpioni ot Bŭlgariia (IX-XIV v.)*, Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov”).
- Инкова, М. 2011
Крџстове от Якоруда, София: Национален исторически музей. (Inkova, M. 2011, *Krústove ot Iakoruda*, Sofia: Nacionalen istoricheski muzej).
- Рашковић, Д. 2011
Византија на Мојсињу. Утврђење Укоса у Град Сталаћу, каталог изложбе, Крушевац: Народни музеј Крушевац. (Rašković, D. 2011, *Vizantija na Mojsinju. Utvrđenje Ukosa u Grad Stalaciu*, katalog izložbe, Kruševac: Narodni muzej Kruševac).
- Ветнић, С. 2010
Цркве и манастири на подручју горњег Великог Поморавља : Изваци из ауторових теренских дневника са археолошких рекогносцирања горњег Поморавља 1967–2010, Јагодина: Саво Ветнић са породицом. (Vetnić, S. 2010, *Crkve i manastiri na području gornjeg Velikog Pomoravlja* : Izvaci iz autorovih terenskih dnevnika sa arheoloških rekognosciranja gornjeg Pomoravlja 1967–2010, Jagodina: Savo Vetnić sa porodicom).
- Берић, Н. 2001
Средњовековна некропола на локалитету Конопљара, у: *Археолошка налазишта Крушевца и околине* : зборник радова са археолошког скупа одржаног 15–18. маја 1997. године, ур. Н. Тасић и Е. Радуловић, Крушевац: Народни музеј Крушевац, Београд: Балканолошки институт САНУ, 109–116. (Berić, N. 2001, *Srednjovekovna nekropola na lokalitetu Konopljara, u: Arheološka nalazišta Kruševca i okoline* : zbornik radova sa arheološkog skupa održanog 15–18. maja 1997. godine, ur. N. Tasić i E. Radulović, Kruševac: Narodni muzej Kruševac, Beograd: Balkanološki institut SANU, 109–116).
- Томовић, М. 2001
Равна (Сампса) у средњем веку, *Зборник радова Народног музеја* (Београд) 17–1 (археологија): 309–337. (Tomović, M. 2001, *Ravna (Camps) u srednjem веку, Zbornik radova Narodnog muzeja* (Beograd) 17–1 (arheologija): 309–337).
- Трифуновић, М. и др. 1997
Хоризонти Конопљаре, каталог изложбе, Крушевац: Народни музеј Крушевац. (Trifunović, M. i др. 1997, *Horizonti Konopljare*, katalog izložbe, Kruševac: Narodni muzej Kruševac).
- Durand, J. 1992
Croix – reliquaire, у: *Byzance: l'art byzantin dans les collections publiques françaises* : Musée du Louvre, 3 novembre 1992-1er février 1993, I. Aghion и др., Paris: Bibliothèque nationale, 320.
- Sandin, K. A. 1992
Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate Size : Form, Use and Meaning, New Brunswick: Rutgers, The State University of New Jersey.
- Марјановић-Вујовић, Г. 1987
Крџтови од VI до XII века из збирке Народног музеја, Београд: Народни музеј Београд. (Marjanović-Vujović, G. 1987, *Krstovi od VI do XII veka iz zbirke Narodnog muzeja*, Beograd: Narodni muzej Beograd).
- Ерцеговић-Павловић, С. 1984
Равна, средњовековно насеље и некропола, *Старинар* (н.с.) (Београд) XXXIII–XXXIV/1982–1983: 253–258. (Ercegović-Pavlović, S. 1984, *Ravna, srednjovekovno naselje i nekropola, Starinar* (n.s.) (Beograd) XXXIII–XXXIV/1982–1983: 253–258).
- Симоновић, Ђ. 1983
Левач I : територија и насеља од краја XII до почетка XX века, Рековац–Београд: Завичајни клуб Левчана, Београд. (Simonović, Đ. 1983, *Levač I* : teritorija i naselja od kraja XII do početka XX veka, Rekovac–Beograd: Zavičajni klub Levčana, Beograd).
- Чангова, Ђ. 1972
Средновековното селиште над Тракийския град Севтополис XI–XIV век, София: БАН. (Changova, Đ. 1972, *Srednovekovното selishte nad Trakiiskia grad Sevtopolis XI–XIV vek*, Sofia: BAN).
- Миятев, К. 1922
Палестински крџстове в Бџлгария, *Годишник на Народния Музей* (София) за 1921 год.: 59–89. (Miatev, K. 1922, *Palestinski krústove v Bŭlgariia, Godishnik na Narodnii Muzej* (Sofia) za 1921 god.: 59–89).
- Мијатовић, С. 1905
Темнић – антропогеографска студија, у: *Српски етнографски зборник, књига шеста. Насеља српских земаља, књига III*, ур. Ј. Цвијић, Београд: Српска краљевска академија, 247–406. (Mijatović, S. 1905, *Temnić – antropogeografska studija, u: Srpski etnografski zbornik, knjiga šesta. Naselja srpskih zemalja, knjiga III*, ur. J. Cvijić, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 247–406).

Summary

ALEKSANDAR RISTIĆ

"Dr Milovan Spasić" Public Library, Rekovac
arh.aleksandar.ristic@gmail.com

MEDIEVAL ENCOLPION CROSS FROM THE VILLAGE OF KRVAVICA NEAR KRUŠEVAC

A small bronze cross with an engraved image of a saint is kept in the parish house of the Holy Great Martyr Marina's church, in the village of Krvavica near Kruševac. The encolpion cross was found during excavations for the church foundations in the early 1990s, in the place of the assumed old sacral building. The cross represents the obverse part of the double encolpion cross dating back to the 11th/12th century. It has the shape of a Latin cross with the "droplets" placed on the edges of its arms. It is characterised by an engraved representation of St. Cosmas, which makes it a unique example in a wider range of crosses – reliquaries with the representations of saints. The most direct typological and stylistic analogy can be drawn between the encolpion cross from Krvavica and the reliquary cross from the military fortification in Ravna near Boljetin on the Danube. Other analogies originate mainly from the territory of today's Bulgaria.

Besides the cross, several graves were discovered during the construction of the church, which suggests the existence of a medieval necropolis. This will be confirmed by further archaeological research. The finding of the encolpion cross itself is an important chronological indicator for the dating of the assumed necropolis or one of its phases.

Translated by the author